

Εθνικές-μεταναστευτικές μειονότητες και κοινωνικός αποκλεισμός*

Γιώργος Ν. Γαλάνης**

Περίληψη

Στόχος της παρούσας εργασίας είναι η κατάδειξη των κοινωνικών δομών και μηχανισμών που αποκλείουν από την κοινωνική συμμετοχή, συναπόφαση, κοινωνική άνοδο, ανέλιξη, τις εθνικές-μεταναστευτικές μειονότητες. Στα άτομα και τις ομάδες αυτές προσάπτονται ιδιαίτερα (κυρίως προκαταλήψεις) και προβάλλονται κοινωνικά, με αρνητικές προκαταλήψεις και στερεότυπα, ενισχύοντας έτσι τον προϋπάρχοντα λανθάνοντα ή μη, καθημερινό, ατομικό και θεσμικό ρατσισμό και τις κοινωνικές διακρίσεις εις βάρος τους. Επίσης, χρησιμοποιούνται ως «άλλοθι» για τα υπάρχοντα κοινωνικο-οικονομικά και πολιτιστικά προβλήματα και θεωρούνται ως «κίνδυνος» ή «απειλή» για την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και ισορροπίας.

Κοινωνικός αποκλεισμός: Εννοιολογικές αποσαφηνίσεις

Ο κοινωνικός αποκλεισμός κατά τις δεκαετίες του εξήντα και εβδομήντα δεν αποτελούσε καν θέμα για τις κοινωνικές επιστήμες. Το ενδιαφέρον εστιαζόταν στους μηχανισμούς της κοινωνι-

---

* Η παρούσα εργασία αποτελεί τροποποιημένη μορφή της ομότιπλης ανακοίνωσης στο WORLD ASSOCIATION EDUCATIONAL RESEARCH (WAER) 12th INTERNATIONAL CONGRESS «EDUCATION OF ETHNIC MINORITIES, UNITY AND DIVERSITY» Ρέθυμνο Κρήτης, 9-12 Μαΐου 1997.

** Αναπληρωτής καθηγητής Ψυχολογίας στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

κής ενσωμάτωσης και στην απάντηση του ερωτήματος πώς αδικημένες και αδύναμες κοινωνικές ομάδες θα μπορούσαν να ασκήσουν τα δικαιώματά τους. Αυτό άλλαξε ριζικά τα τελευταία χρόνια. Ιδιαίτερα στην αγγλοαμερικανική και γαλλική κοινωνική επιστήμη το θέμα του κοινωνικού αποκλεισμού και τα όρια της συμπερίληψης των πολιτών αναδεικνύονται σε ένα έντονα συζητήσιμο πρόβλημα¹ (Funk 1995, σελ. 243). Έτσι οι κοινωνικές επιστήμες εγκαταλείπουν σιγά-σιγά τα γνωστά –από την εγκληματολογία κυρίως– θεωρητικά σχέδια του «Κοινωνικού Ελέγχου» (soziale Kontrolle) και της «Πειθαρχίας» (Disziplinierung) για να περάσουν σ' αυτά του «κοινωνικού αποκλεισμού» (Exklusion) και της «συμμετοχής» (Inklusion)². Για την Ελλάδα, η συζήτηση αυτών των θεμάτων, έχει πρόσφατη ημερομηνία³ και μόλις τώρα αποκτά επικαιρότητα και δημοσιότητα.

Συγκεκριμένα, ο Ηλίας Κατσούλης, επιστημονικός υπεύθυνος της Έκθεσης για το «Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο» στον πρόλογό του γράφει: «Σε αντίθεση με το επιστημονικό ενδιαφέρον που έχει προκαλέσει το φαινόμενο του κοινωνικού αποκλεισμού ενός αυξανόμενου αριθμού ατόμων αλλά και συγκεκριμένων κοινωνικών ομάδων και μειονοτήτων στις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, το ίδιο φαινόμενο έχει ελάχιστα μέχρι τώρα απασχολήσει την επιστημονική έρευνα στην Ελλάδα. Έτσι, ενώ στις περισσότερες χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης οι κυβερνήσεις και άλλοι δημόσιοι αλλά και ιδιωτικοί φορείς έχουν προχωρήσει στην εκπόνηση συγκεκριμένων προγραμμάτων καταπολέμησης του φαινομένου του κοινωνικού αποκλεισμού, στην Ελλάδα οι κυβερνήσεις και οι αρμόδιοι φορείς ψάχνουν ακόμη στα τυφλά για την αντιμετώπιση του προβλήματος αυτού, που με τον καιρό γίνεται όλο απειλητικότερο για την εσωτερική κοινωνική συνοχή και ειρήνη» (Κατσούλης 1996, σελ. 13).

Η έννοια του κοινωνικού αποκλεισμού χρησιμοποιήθηκε σε κείμενο των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων για πρώτη φορά το 1989, όταν η καταπολέμηση του κοινωνικού αποκλεισμού αποτέλεσε αντικείμενο και της Απόφασης του Συμβουλίου και των Υπουργών Κοινωνικών Υποθέσεων του 1989 και της δήλωσης των Επικεφαλής Κρατών ή Κυβερνήσεων που υιοθέτησαν τον Κοινωνικό Χάρτη. Από τότε και στο εξής παρατηρείται μια αύξηση της χρήσης του κοινωνικού αποκλεισμού τόσο ως έννοια όσο και ως κατηγορία προγραμμάτων προς οικονομική ενίσχυση, από την παρατήρηση προφανώς ότι σε όλες τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης έχουν εμφανισθεί καινούριες μορφές αποστέρησης με κύριο χαρακτηρι-

στικό τους τον πολυδιάστατο χαρακτήρα τους. Δηλαδή τα άτομα ή οι ομάδες που αντιμετωπίζουν κίνδυνο κοινωνικού αποκλεισμού δεν αποστερούνται σε έναν μόνο τομέα αλλά η αποστέρηση συνδέεται με αποστερήσεις και σε άλλους τομείς (Καβουνίδη 1996, σελ. 48 επ.). Έχουμε δηλαδή μια «αλυσίδα» ή μια «συσσώρευση» αποστερήσεων που θέτουν εκτός ή στο περιθώριο μιας γενικότερης ευημερίας διάφορες πληθυσμιακές ομάδες, με αποτέλεσμα αυτές οι ομάδες να μη συμμετέχουν στον οικονομικό και κοινωνικό τρόπο ζωής των πολλών, να εμποδίζεται η συμμετοχή τους στις κοινωνικές ανταλλαγές και πρακτικές και η άσκηση των κοινωνικών τους δικαιωμάτων, με αποτέλεσμα να απειλείται η οικονομική και κοινωνική συνοχή που επιδιώκεται στα πλαίσια ανάπτυξης της Ενιαίας Αγοράς (στο ίδιο).

Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων στο *Πράσινο βιβλίο για την ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική. Επιλογές για την Ένωση*, αναφερόμενη στον κοινωνικό αποκλεισμό γράφει: «Η φτώχεια και η περιθωριοποίηση δεν αποτελούν τίποτα καινούριο και για ορισμένο χρόνο προκαλούσαν όχι μόνο την εμφάνιση αναλύσεων επιστημονικής και πολιτικής φύσης αλλά επίσης και πολυάριθμων δημόσιων και ιδιωτικών πρωτοβουλιών» (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων 1994, σελ. 20). Και αφού διαπιστώνει ότι η συζήτηση για τα θέματα αυτά άλλαξε ριζικά τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια συνεχίζει: «Η έμφαση δίνεται τώρα στη διαρθρωτική φύση της διαδικασίας, η οποία αποκλείει μέρος του πληθυσμού από οικονομικές και κοινωνικές ευκαιρίες. Το πρόβλημα δεν είναι μόνο πρόβλημα ανισοτήτων μεταξύ της κορυφής και της βάσης της κοινωνικής κλίμακας αλλά επίσης και μεταξύ εκείνων που έχουν θέση στην κοινωνία και εκείνων οι οποίοι αποκλείονται.

Ο κοινωνικός αποκλεισμός δε σημαίνει μόνο ανεπαρκές εισόδημα. Υπερβαίνει ακόμα και τη συμμετοχή στην εργασιακή δομή· εκδηλώνεται σε τομείς όπως η στέγαση, η εκπαίδευση, η υγεία και η πρόσβαση σε υπηρεσίες. Θίγει όχι μόνο άτομα που έχουν υποστεί σοβαρή οπισθοδρόμηση, αλλά και κοινωνικές ομάδες ιδιαίτερα σε αστικές και αγροτικές περιοχές, οι οποίες αποτελούν αντικείμενο διάκρισης, διαχωρισμού ή εξασθένησης των παραδοσιακών μορφών των κοινωνικών σχέσεων» (Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, σελ. 21).

Συνεχίζοντας σχετικά με τα αίτια του αποκλεισμού και υιοθετώντας επιστημονικές αναλύσεις, η Επιτροπή θεωρεί ότι αυτά είναι πολλαπλά: «η μόνιμη ανεργία και, ιδίως η μακροχρόνια ανεργία, ο αντίκτυπος της βιομηχανικής αλλαγής σε μη ειδικευμένους

εργαζόμενους, η εξέλιξη των οικογενειακών δομών και η παρακμή των παραδοσιακών μορφών αλληλεγγύης, η αύξηση του ατομικισμού και η παρακμή των παραδοσιακών αντιπροσωπευτικών θεσμών και τέλος οι νέες μορφές μετανάστευσης, ιδιαίτερα η παράνομη μετανάστευση και οι μετακινήσεις πληθυσμού» (στο ίδιο).

Για να καταλήξει στις επιπτώσεις και τους πιθανούς κινδύνους που ενέχει ο κοινωνικός αποκλεισμός:

«Η συνεχής μεγαλύτερη δυσφορία που προκαλεί ο αποκλεισμός από τη συμμετοχή στον πλούτο και τις ευκαιρίες αυξάνει τον κίνδυνο του να οδηγηθούν τα άτομα σε απελπισία και αποδιοργανωτική συμπεριφορά, όπως η χρήση βίας ή ναρκωτικών. Η ανασφάλεια δημιουργεί φόβο για το μέλλον, που συχνά οδηγεί με τη σειρά του σε εσωστρέφεια ή επιδεκτικότητα σε ρατσιστικές ιδεολογίες, ξενοφοβική συμπεριφορά και πολιτικό κοινωνικό εξτρεμισμό» (στο ίδιο). Η Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων θεωρεί ότι ο κοινωνικός αποκλεισμός «υποδηλώνει κάτι περισσότερο από κοινωνική ανισότητα και συνεπακόλουθα ενέχει τον κίνδυνο μιας διπλής ή κατακερματισμένης κοινωνίας» ιδιαίτερα «σε παρακμάζουσες αστικές περιοχές ή σε αγροτικές περιοχές οι οποίες υπολείπονται της γενικής προόδου στην κοινωνία» (στο ίδιο).

Συμμετοχή και αποκλεισμός στις σύγχρονες κοινωνίες ή οι δύο όψεις του ίδιου νομίσματος

Συμμετοχή (Inklusion) είναι το αντίθετο του αποκλεισμού (Exklusion) και σημαίνει την εξέλιξη «οικουμενικών» συστημάτων αξιών των σύγχρονων κοινωνιών, οι οποίες είναι έτσι διαμορφωμένες ώστε τα κριτήρια της ιδιότητας του μέλους προσανατολίζονται σε γενικές αρχές τις οποίες μπορεί να έχει βασικά ο καθένας, δηλαδή δεν υπάρχει κατηγοροποιητικός αποκλεισμός (Sack 1995, σελ. 48).

Ο γερμανός κοινωνιολόγος N. Luhman βασιζόμενος αφενός στην «κοινωνική διαφοροποίηση» (soziale Differenzierung) και αφετέρου στη «λειτουργική ανάλυση» (funktionale Analyse), σε μια εργασία του με τίτλο «εκείθεν της βαρβαρότητας» (Jenseits von Barbarei)⁴ διατυπώνει την αρχή της συμπερίληψης, λέγοντας ότι το κοινωνικό σύστημα και τα λειτουργικά του υποσυστήματα στηρίζονται στη συμμετοχή ολόκληρου του πληθυσμού (1995, σελ. 142). Και εξηγεί:

«Η παρεκκλίνουσα συμπεριφορά δεν αποτελεί πλέον λόγο για αποκλεισμό, αλλά για ιδιαίτερη μεταχείριση με σκοπό τη συμμετοχή» (σελ. 144). «Αναγνωρίζει κανείς περιπτώσεις προβλημάτων τα οποία πρέπει να επεξεργασθούν με ψυχοθεραπεία και κοινωνική εργασία ή αναπτυξιακή βοήθεια» (σελ. 146) και συνεχίζει: «Η λογική της λειτουργικής διαφοροποίησης αποκλείει κοινωνικούς αποκλεισμούς, πρέπει όμως τότε να επιτρέπει εντός των λειτουργικών συστημάτων τη διαφοροποίηση σύμφωνα με τα δικά του συστημικά κριτήρια» (σελ. 146 επ.). Και διερωτάται ο ίδιος: «Αλλά είναι δυνατόν να ισχύει αυτή η λογική; Πώς μπορεί να υπάρξει συμμετοχή χωρίς να υπάρχει αποκλεισμός;» (στο ίδιο). Και δίνοντας ο ίδιος την απάντηση στα ερωτήματα που έθεσε, διαπιστώνει ότι προς έκπληξη όλων των καλόπιστων, πράγματι υπάρχουν αποκλεισμοί και μάλιστα μαζικοί και ένα είδος απεριγράπτης αθλιότητας, αναφερόμενος σε μεγαλουπόλεις της Νότιας Αμερικής ή σε εγκαταλειμένα ανθρακωρυχεία της Ουαλλίας⁵. Και για να πεισθεί κανείς γι' αυτά δεν απαιτούνται εμπειρικές έρευνες. Όποιος εμπιστεύεται τα μάτια του μπορεί να δει και μάλιστα με τόση παραστατικότητα, ώστε οι υπάρχουσες ερμηνείες να αποτυγχάνουν (σελ. 147).

Γνωρίζουμε –λέει– ότι γίνεται λόγος για εκμετάλλευση ή για κοινωνική καταπίεση ή περιθωριοποίηση και ενίσχυση της αντίθεσης μεταξύ Κέντρου και Περιφέρειας. Όλα αυτά όμως είναι θεωρίες, οι οποίες ακόμη καθορίζονται από το ζητούμενο της γενικής συμμετοχής (Allinklusion). Και για να επιβιώσει κανείς σήμερα χρειάζεται ικανότητες για την αναγνώριση των κινδύνων και την απόκτηση των πλέον απαραίτητων ή ακόμα και απογοήτευση και αδιαφορία σε σχέση με τις «αστικές» αξιολογήσεις, για να καταλήξει στη διαπίστωση πρόγνωση ότι «η βασική διαφορά του επόμενου αιώνα θα μπορούσε να είναι: Συμμετοχή και Αποκλεισμός» (στο ίδιο, υπογραμμίσεις Γ.Ν.Γ).

Σχετικά με τη λειτουργική διαφοροποίηση στην οποία μόνιμα αναφέρεται η θεωρία του εκσυγχρονισμού (Modernisierungstheorie) και την σχέση της με την γενική συμπερίληψη διαπιστώνει:

«Η λειτουργική διαφοροποίηση, αντίθετα, απ' ότι ισχυρίζεται η αυτοπεριγραφή του συστήματος δεν μπορεί να πραγματοποιήσει τη διατυπωμένη πλήρη συμμετοχή (Vollinklusion). Λειτουργικά συστήματα, όταν ενεργούν ορθολογιστικά, αποκλείουν άτομα ή τα περιθωριοποιούν τόσο έντονα ώστε αυτό να έχει επιπτώσεις για την είσοδο σε άλλα λειτουργικά συστήματα... Κανένας δε θα ήθελε να ισχυρισθεί ότι θα έπρεπε να είναι έτσι», για να καταλήξει

σε ένα βασικό κατά την άποψή μου συμπέρασμα: «Γεγονότα αυτού του είδους θέτουν υπό αμφισβήτηση τη συνήθη θεωρία ενσωμάτωσης-ολοκλήρωσης (Integrationstheorie) των κοινωνιολόγων. Η σύγχρονη κοινωνία είναι πράγματι πολύ ενσωματωμένη, αλλά μόνο στο πεδίο του αποκλεισμού της, μόνο ως Αρνητική - Ενσωμάτωση και πάνω απ' όλα: άνευ συναίνεσης» (σελ. 148, υπογραμμίσεις Γ.Ν.Γ).

Αυτά όσον αφορά τη μια πλευρά, δηλαδή του αποκλεισμού. Όσον αφορά την άλλη πλευρά, δηλαδή της συμπερίληψης ή της ενσωμάτωσης, πιστεύει ότι υπάρχει μια «αποσύνθεση» (Desintegration) με την οποία ασχολούνται σήμερα οι θεωρητικοί του «μοντερνισμού» (νεωτερικότητας) λέγοντας:

«Η ενσωμάτωση ατόμου και κοινωνίας δε γνωρίζει πλέον συγκαταθετικά ικανές αρχές... Στη σύγχρονη κοινωνία της προσφοράς η ελευθερία δεν περιορίζεται πλέον με εξαναγκασμό αλλά με προσφορές, οι οποίες είναι έτσι δομημένες ώστε η εξάσκηση να μη δύναται να θεωρηθεί ως αυτοεκπλήρωση (Selbstverwirklichung) του ατόμου. ... Αυτό δείχνει: μέσω του πολιτισμού και των κοινωνικών προϋποθέσεων η εξάσκηση της ελευθερίας έχει γίνει τόσο πολύ ασύμμετρη, ώστε στο άτομο μένουν μόνο ακόμη ασήμαντες αποφάσεις – ή διαμαρτυρίες οι οποίες τίποτε δεν αλλάζουν» (σελ. 148). Για να καταλήξει στη διαπίστωση ότι κάθε εκσυγχρονισμός, κάθε πολιτισμός, κάθε εξέλιξη και κάθε ευημερία μόνο προσωπική απογοήτευση μπορεί να επιφέρει. Έτσι ήταν πάντα «αλλά στη σύγχρονη κοινωνία αυτό ισχύει για ένα αποφασιστικό σημείο της αυτοπεριγραφής του συστήματος ως «ανθρωπιστικό» (στο ίδιο).

Ο γνωστός εγκληματολόγος-κοινωνιολόγος –και λιγότερο γνωστός ως οικονομολόγος– γερμανός Fritz Sack σε μια αδημοσίευτη ακόμη και άκρως ενδιαφέρουσα εργασία του, η οποία εκ πρώτης όψεως φαίνεται να μη σχετίζεται με το θέμα μας που φέρει τον τίτλο *Ριζικές μεταβολές και Εγκληματικότητα – Ριζικές μεταβολές ως Εγκληματικότητα (Umbruch und Kriminalitaet – Umbruch als Kriminalitaet)*⁶ κατορθώνει με εύστοχο τρόπο στην κοινωνική του ανάλυση να επικαιροποιήσει μεταξύ άλλων τις ιδέες του Durkheim και να τις εντάξει ή ενσωματώσει στη σύγχρονη προβληματική. Ιδιαίτερα εκείνες που σχετίζονται με τη θεωρία της «Ανομίας», η οποία επανήλθε στο προσκήνιο μέσω της ανακατασκευής της από τον R.K. Merton και πλήθος άλλων εγκληματολόγων και των θέσεων του Durkheim από την εργασία του *Σχετικά με τον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας (Ueber soziale Arbeitsteilung)*, η οποία πρωτοδημοσιεύθηκε στα γαλλικά το 1893 (γερμανική έκδοση 1992).

Σύμφωνα με τον Sack η κοινωνική ανάλυση του Durkheim στόχευε «στην κατάδειξη των δομικών αντιθέσεων και των ενυπαρχόντων διαφορών στις σύγχρονες κοινωνίες» (1995, σελ.18). Στην προσπάθεια για συγκρότηση της μοντέρνας βιομηχανικής κοινωνίας, ο Durkheim διακρίνει έναν «άνομο» καταμερισμό εργασίας και αναλύει τον έναν από τους τρεις τύπους των «μη κανονικών μορφών» (anormalen Formen) του καταμερισμού εργασίας – οι άλλοι δύο τύποι είναι «ο αναγκαστικός καταμερισμός εργασίας» (erzwungene Arbeitsteilung) και μια «άλλη μη κανονική μορφή του καταμερισμού εργασίας» (weitere anormale Form der Arbeitsteilung). Κάτω από τον αναγκαστικό καταμερισμό εργασίας σύμφωνα με τον Sack ο Durkheim διακρίνει «δύο δομικές όψεις της σύγχρονης κοινωνίας: η καθορισμένη από την καταγωγή ή κοινωνική τάξη στρατολόγηση στις κοινωνικές θέσεις, καθώς επίσης και η «άδικη» αμοιβή της εργασίας και η έλλειψη των ίσων ευκαιριών»⁷ (στο ίδιο, σελ. 15).

Για τον Durkheim ο άνομος καταμερισμός εργασίας παίζει έναν κεντρικό ρόλο, διότι αυτό σημαίνει την έλλειψη αλληλεγγύης και συλλογικής συνείδησης. Αλλά, ένας αναγκαστικός καταμερισμός εργασίας είναι συγχρόνως και μια αναγκαστική αλληλεγγύη ή καμία «αυθόρμητη» αλληλεγγύη, η οποία από μόνη της θα μπορούσε να δημιουργήσει τον κοινωνικό δεσμό και τη συλλογικά κατανεμημένη συνείδηση (στο ίδιο). Για τον Sack μια ανομική κοινωνία είναι μια κοινωνία χωρίς αλληλεγγύη, δηλαδή μια κοινωνία όπου οι συλλογικοί κανόνες έρχονται σε δεύτερη θέση, ενώ την πρωταρχική θέση κατέχουν επωφελείς ατομικοί και κοινωνικοί στόχοι (utilitaristische Zielsetzungen). Δηλαδή επέρχεται μια αποσύνθεση της συλλογικής συνείδησης και επικράτηση των «ατομικών συνειδήσεων» (στο ίδιο, σελ. 18-19).

Η διαδικασία της «ατομικοποίησης» (Individualisierung) η οποία συνδέεται με την κοινωνική πολιτική και πολιτιστική εξέλιξη των δυτικών καπιταλιστικών χωρών τα τελευταία 20, χρόνια αποτελεί –σύμφωνα με τον Sack– για τον Durkheim «το κεντρικό δομικό χαρακτηριστικό των σύγχρονων κοινωνιών» (Sack, σελ. 52). Και αναφερόμενος στην ιστορική συστηματικά λεπτομερή και ακριβή ανάλυση ενός άλλου μελετητή, του Γάλλου κοινωνιολόγου R. Castel (1995) με τίτλο: *Les metamorphoses de la question sociale* και μια συνέντευξή του στο γαλλικό μηνιαίο περιοδικό *Magazine Litteraire*, με τίτλο: «L'avenement d'un individualisme négatif» –στο τεύχος αυτό δημοσιεύονται και άλλα άρθρα γνωστών διανοουμένων με τίτλο: «Les exclus»– ο οποίος επιδιώκει να εξειδικεύ-

σει το πληθωριστικό σχέδιο του αποκλεισμού –όπως ο ίδιος λέει– (Sack, σελ. 55), ο Sack διαπιστώνει ότι πολύ σωστά δε μιλάει κανείς σήμερα για μια νέα διαδικασία «ατομικοποίησης» αλλά για μια νέα «ώθηση» της ατομικοποίησης, η οποία οδηγεί στην αλλαγή της δομής και του τύπου των κοινωνικών σχέσεων και του κοινωνικού δεσμού. Έτσι αντί να αναφερόμαστε σε μια κοινωνία κινδύνου (Risikogesellschaft), βιωματική κοινωνία (Erlebnisgesellschaft) ή κοινωνία των δύο τρίτων, θα μπορούσαμε να μιλάμε για μια «κοινωνία εξόδου» (παραίτησης), «μια κοινωνία φυγής από την κοινωνία και τους θεσμούς της...» (στο ίδιο, σελ. 53). Μια κοινωνία της ενεργητικής και παθητικής «απογύμνωσης», μια κατάσταση που ο R. Castel την ονομάζει «αρνητική ατομικοποίηση» (στο ίδιο). Αυτή η διαδικασία της αρνητικής ατομικοποίησης αποτελεί για πολλούς μελετητές τη βάση για την ερμηνεία των φαινομένων μεταξύ άλλων της νεοφασιστικής βίας, της βίας εναντίον των ξένων και του ρατσισμού γενικά [βλ. μεταξύ άλλων: W. Heitmeyer 1995, W. Heitmeyer - J. Mueller 1995, W. Heitmeyer - J. Jacobi (Hrsg.) 1991].

Η πολιτική «κατ' εικόνα και ομοίωση» της οικονομίας ή η πρωτοκαθεδρία και η «κλωνοποίηση» της οικονομίας

Ο Fritz Sack στην προαναφερθείσα εργασία του αλλά και στην εισήγησή του «σημειώσεις σχετικά με την πρωτοκαθεδρία της οικονομίας» και «κοινωνικός αποκλεισμός» (Notizen zum Primat der Oekonomie und «soziale Exklusion») στη διημερίδα που έγινε στα Ιωάννινα στις 18 και 19 Μαρτίου 1997 από το Παιδαγωγικό Τμήμα Δ.Ε. και το Ίδρυμα Friedrich Ebert με θέμα: «Κρίση της πολιτικής ή κρίση των πολιτικών κομμάτων; Το πρόβλημα της πολιτικής συμμετοχής σήμερα» βασιζόμενος στο μοντέλο ανάλυσης του Parsons ο οποίος, ως γνωστό, διακρίνει «το άτομο», «την κοινωνία» και τον «πολιτισμό» ως τρία διαφορετικά συστήματα ανάλυσης διαχωρίζοντας την κοινωνία σε τέσσερα υποσυστήματα (της πολιτικής, της οικονομίας, της πολιτιστικής ενσωμάτωσης (ένταξης) και της κοινωνικοποίησης), επιχειρεί μια ιεράρχηση των τεσσάρων αυτών πεδίων διαπιστώνοντας ότι στην προ-σύγχρονη κοινωνία επικρατούσε η αλληλεγγύη και οι συλλογικοί κανόνες και

συλλογικές αξίες, στη σύγχρονη κοινωνία, το πολιτικό σύστημα και στη μετα-μοντέρνα κοινωνία η επικυριαρχία του οικονομικού συστήματος (Sack 1995, σελ. 31 επ., Sack 1997).

Για τον Sack, συμμετοχή και αποκλεισμός όπως επίσης αρνητική ή θετική ατομικοποίηση μπορούν μόνο τότε να κατανοηθούν, αν κατανοηθεί η ιδιαίτερη δυναμική η οποία αναπτύσσεται στις οικονομικές εξελίξεις και οι οποίες ωθούνται μέσω των εκεί κυριαρχούντων μηχανισμών (Sack 1995, σελ. 56). Κύριο χαρακτηριστικό της σύγχρονης βιομηχανικής κοινωνίας είναι η «παγκοσμιοποίηση», η «διεθνοποίηση» (Globalisierung) των οικονομικών συναλλαγών, η διάλυση των εθνικών κρατών και του κράτους πρόνοιας και η υποκατάσταση του ρυθμιστικού ρόλου του κράτους από την «Αγορά». Αυτό σημαίνει «την επικράτηση της οικονομίας επί της πολιτικής» (στο ίδιο). Δηλαδή η κοινωνία και οι δραστηριότητές της λειτουργούν «κατ' εικόνα και καθ' ομοίωση» της οικονομίας, δηλαδή έχουν ως πρότυπό τους την οικονομική επιχείρηση. Έχουμε δηλαδή ένα είδος «κλωνοποίησης» της οικονομίας επί της πολιτικής⁸.

Ο Sack διαπιστώνει μια αλλαγή στην οικονομική πολιτική στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες. Από την πολιτική της ζήτησης πέρασαν στην οικονομική πολιτική της προσφοράς. Μια πολιτική της ζήτησης βλέπει τους αγοραστές των αγαθών και των παρεχομένων υπηρεσιών και προσπαθεί για την ανάπτυξη αυτών των μεγεθών, ενώ μια πολιτική της προσφοράς ενδιαφέρεται για τους παραγωγούς των αγαθών και των προϊόντων των υπηρεσιών. Οι πρώτοι κατά κανόνα είναι ατομικοί καταναλωτές ενώ οι δεύτεροι είναι ισχυρά οργανωμένες συλλογικότητες (Sack 1995, σελ. 57).

Αυτή η οικονομία της προσφοράς σύμφωνα με τον I. Warde καθηγητή του Berkeley με αφορμή ένα άρθρο των «New York Times» στις 12.1.93 με τίτλο: «From P.C to E.C.» [Από το πολιτικό ορθό (Political Correctness) στο οικονομικά ορθό (Economical Correctness)] καθιερώθηκε ως «Τυρανία του οικονομικά ορθού» (Warde 1996, σελ. 18). Ο Ιμπεριαλισμός αυτής της οικονομίας στοχεύει στο να καταστήσει τον Homo Economicus ως παγκόσμια κυρίαρχη εικόνα της κοινωνίας και της ιστορίας⁹ (Sack 1995, σελ. 57).

Για τον Sack, η έννοια της εργασίας αποκτά στα πλαίσια αυτά ιδιαίτερη σημασία και αποτελεί έναν από τους βασικότερους παράγοντες της οικονομίας, διότι μέσω της εργασίας και ειδικότερα μέσω της ανταμειβόμενης εργασίας η κοινωνία παράγει τα καταμενόμενα αγαθά και υπηρεσίες και οργανώνει την κατανομή

του Ακαθάριστου Εθνικού Προϊόντος. Με την εργασία δε γίνεται μόνο η κατανομή των υλικών αγαθών μιας κοινωνίας αλλά η εργασία αποτελεί επίσης και το κύριο χαρακτηριστικό κοινωνικής αναγνώρισης («Masterstatus») των σύγχρονων κοινωνιών, όπου τα ίδια τα άτομα αλλά και τα άτομα μεταξύ τους διαπιστώνουν ποια «λειτουργία» και ποια «αξία» τους αναγνωρίζεται (Sack 1995, σελ. 59). Η εργασία αποτελεί ουσιαστικό παράγοντα ατομικής και κοινωνικής εξέλιξης του ατόμου¹⁰.

Σήμερα, στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες, για πρώτη φορά εκσυγχρονισμός και οικονομική ανάπτυξη πρέπει να αντιμετωπίσουν το φαινόμενο όπου ανάπτυξη και εργασία κινούνται προς εντελώς αντίθετες κατευθύνσεις. Το τίμημα της περισσότερης ανάπτυξης είναι η λιγότερη εργασία¹¹. Με άλλα λόγια: «μεγαλύτερη ευημερία παράγεται με όλο και λιγότερο εργαζόμενους» (W. Lerepines 1996, σελ. 106 περιέχεται στο: Sack 1995, σελ. 60).

Στους ανέργους και τους νέους ανθρώπους που για πρώτη φορά εισέρχονται στην παραγωγική διαδικασία ή στους ξένους μετανάστες ή οικονομικούς πρόσφυγες αφαιρείται πλέον όχι μόνο το δικαίωμα της εργασίας αλλά και το δικαίωμα να ανήκουν ακόμη και στο «βιομηχανικό εφεδρικό στρατό».

Αυτή την τραγική πραγματικότητα ο Sack, βασιζόμενος στην συνέντευξη του Castel, την παρουσιάζει ως εξής: «Η σύγχρονη ανεργία έχει ταυτόχρονα χάσει τη θέση της ως «πρόβλημα» και έχει γίνει η «λύση του προβλήματος» της παραπέρα οικονομικής ανάπτυξης στη σύγχρονη κοινωνία» (στο ίδιο).

Αλλά και ο Έλληνας καθηγητής-οικονομολόγος Κώστας Βεργόπουλος σε ένα άρθρο του στην «Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία» στις 13 Απριλίου 1997 με τίτλο «Παγκοσμιοποίηση: Η νέα ορθοφροσύνη» γράφει: «Αποθέωση της συντηρητικής ευρηματικότητας είναι το θεώρημα της παγκοσμιοποίησης του καπιταλισμού: εμπρός στο φόβο της ασιατικής επέλασης νομιμοποιούνται όλες οι μέχρι σήμερα απαγορευμένες ως παράνομες και καταχρηστικές, συμπεριφορές του κεφαλαίου. Η κατάρρευση των μισθών, της απασχόλησης και της κοινωνικής προστασίας των εργαζομένων δικαιολογούνται πλέον με το επιχείρημα της ανταγωνιστικότητας. Η έννοια της παγκοσμιοποίησης, ενόσω δεν προσδιορίζεται επακριβώς, ενόσω δεν υπόκειται σε οιονδήποτε λογικό έλεγχο, ενώ παράλληλα χρησιμοποιείται ως άλλοθι για να καλύψει κάθε είδους ευτέλεια, έπεται ότι έχει αναχθεί σε ιερό και όσιο δόγμα της νέας ορθοφροσύνης (υπογράμμιση στο πρωτότυπο, Γ.Ν.Γ) της εποχής μας»¹².

Κοινωνικός αποκλεισμός και μετανάστευση

Κατά την πρόσφατη περίοδο παρατηρείται διεθνώς μια σημαντική αύξηση των πληθυσμιακών μετακινήσεων. Αυτή η αύξουσα τάση των μεταναστευτικών ροών συνδέεται τόσο με την αύξηση των κεφαλαιουχικών αγαθών όσο και με τον πολλαπλασιασμό και τη διεθνοποίηση των θεσμών που ελέγχουν και κατευθύνουν την παγκόσμια παραγωγή, τις συναλλαγές και τη συνεργασία μεταξύ των χωρών. Αποτέλεσμα αυτής της διεθνοποίησης είναι μεταξύ άλλων –όπως είδαμε και παραπάνω– η άνιση μεταχείριση των μεταναστών. Ενώ οι μεταναστευτικές κινήσεις θα μπορούσαν να λειτουργήσουν θετικά και να συμπληρώνουν τις διεθνείς ανταλλαγές, εντούτοις λειτουργούν αρνητικά υπακούοντας σε διαφορετικές δομές, δημιουργώντας άλλου είδους δεσμούς και εξαρτήσεις και συνδέονται άμεσα με τα οικονομικά ιστορικά και πολιτιστικά δεδομένα της κάθε χώρας που οδηγούν στη συστημική αντίληψη, την οροθέτηση και την αντιμετώπιση της διαδικασίας της μετανάστευσης μεταξύ δύο ή περισσότερων χωρών (Μαράτου - Αλιπράντη 1996, σελ. 277, βλ. επίσης και Σωνίδου 1997, σελ. 20).

Κατά τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρούνται σημαντικές διαφοροποιήσεις στις μεταναστευτικές κινήσεις όσον αφορά τη χώρα εγκατάστασης των μεταναστών με αποτέλεσμα χώρες της Νότιας Ευρώπης (όπως Ελλάδα, Ισπανία, Πορτογαλία) από χώρες παραδοσιακά «αποστολής μεταναστών» να θεωρούνται σήμερα ως «χώρες υποδοχής μεταναστών» ή «οι καινούριες ζώνες μετανάστευσης» (στο ίδιο).

Στις σύγχρονες βιομηχανικές κοινωνίες εκτός από τις παραδοσιακές μορφές κοινωνικού αποκλεισμού, όπως π.χ. της γυναίκας, από την αγορά εργασίας, προστίθενται και νέες όπως: των νέων που γνωρίζουν μόνο την ανεργία ως «επάγγελμα», ακόμα και των υψηλόμισθων στελεχών επιχειρήσεων που καθημερινά απολύονται, η αθλιότητα της ζωής των εργατών με τα «λευκά κολάρα», των στελεχών (δηλαδή, των Ιαπωνικών επιχειρήσεων), που εργάζονται επί επτά ημέρες την εβδομάδα για να επιβεβαιώσουν την υψηλή τους θέση αποκλειόμενοι όμως στην πραγματικότητα από την κοινωνική ζωή, τα εκατομμύρια των μεταναστών και των ξένων εργατών που ζητούν ένα τμήμα του καπιταλιστικού ονείρου και τις εθνικές και πολιτιστικές μειονότητες της Ευρώπης που αγωνίζονται για την ύπαρξή τους (Καραμήτσος 1997, σελ. 22).

Κεντρικός στόχος στις επιλογές του διεθνούς κεφαλαίου σήμερα είναι η μείωση του κόστους εργασίας, που οδηγεί στην ελαχι-

στοποίηση της απασχόλησης και της αγοράς εργασίας. Έτσι παράλληλα με ένα συνεχώς συρρικνούμενο μόνιμο εργατικό δυναμικό αναπτύσσεται και ένα μη προνομιούχο δυναμικό, «νομαδικό» ως προς την αναζήτηση εργασίας, νεόπτωχο και άνεργο ή ενταγμένο στις νέες μορφές εργασίας, όπως φασόν, χωρίς σύμβαση εργασίας ή ορισμένου χρόνου, ανασφάλιστο κ.λπ. (στο ίδιο).

Αν το «επάγγελμα» νέος και άνεργος – τάση που τείνει να γίνει μόνιμη, χωρίς «ημερομηνία λήξης» είναι σκληρό, τότε το «επάγγελμα» άνεργος και μετανάστης είναι διπλά σκληρό και τραγικό συνάμα. Αν δεν επιτρέπεται στις αδύναμες αυτόχθονες πληθυσμιακές ομάδες να παίξουν καν τον ρόλο του «εφεδρικού στρατού» στην αγορά εργασίας που παραδοσιακά τουλάχιστον έπαιζαν μαζί με τους μετανάστες τα άτομα των εθνικών και μεταναστευτικών μειονοτήτων, σήμερα αυτές δεν αντιμετωπίζονται καν σαν άτομα αλλά σαν πράγμα (αντικείμενο). Περνάμε δηλαδή από μια «non paper» πολιτική για τους μετανάστες σε μια «non person» κοινωνική μεταχείρισή τους, η οποία γίνεται ακόμη πιο δραματική με την είσοδο στην Ευρώπη εργατών και μεταναστών από τις ασιατικές και βορειοαφρικανικές χώρες αλλά και από τις πρώην ανατολικές χώρες (στο ίδιο). Από τα πέντε εκατομμύρια περίπου που ήταν οι αλλοδαποί στην Ευρώπη στα τέλη της δεκαετίας του '50 έχουν φτάσει σήμερα τα είκοσι εκατομμύρια και ενδέχεται να αυξηθούν λόγω των δημογραφικών προβλημάτων στις χώρες του αναπτυσσόμενου κόσμου, των εμφυλίων διενέξεων στην Αφρική και της πολιτικής αστάθειας στην πρώην ανατολική Ευρώπη. Παρ' ότι ο αριθμός αυτός των μεταναστών για την Ευρώπη είναι μικρός εν τούτοις, συμβάλλει στην ενίσχυση των ξενοφοβικών αισθημάτων των πολιτών της, οι οποίοι βιώνουν την «εξαθλίωση του περιθωρίου», τον «παραγκωνισμό και τη φτώχεια», τις «παραμορφωμένες συνοικίες» και τους «παρίες» στην πόλη. Η Ευρώπη παρ' ότι συμμετέχει στο 20% του πληθυσμού του πλανήτη που νέμεται το 80% του παγκοσμίου εισοδήματος έχει μεταξύ των 340 περίπου εκατομμυρίων κατοίκων της πάνω από 53 εκατομμύρια φτωχούς και 20 εκατομμύρια ανέργους (*Le Monde diplomatique*, τεύχ. 6, 1995, σελ. 3 και 10 επ.).

Αυτή η πλημμυρίδα της ανισότητας που συνεχώς επεκτείνεται σε μια «κοινωνία της αφθονίας» είναι η γενεσιουργός αιτία του κοινωνικού αποκλεισμού και της φτώχειας των «ξεχασμένων» της κοινωνίας (Michel, 1995, σελ. 13). Στην εισαγωγή του συλλογικού έργου *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η Δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, το οποίο εκδόθηκε υπό τη διεύθυνση του Francois - Χα-

vier Merrien (1996), αναφέρεται σχετικά: «Η φτώχεια δεν είναι πλέον αποκλειστικό προνόμιο των κατηγοριών εκείνων που παρέμειναν στο περιθώριο της ανάπτυξης. Η φτώχεια αγγίζει στο εξής άτομα και νοικοκυριά, άλλοτε κοινωνικά και επαγγελματικά ενσωματωμένα, τα οποία όμως ωθούνται σε κατάσταση κοινωνικής αστάθειας από τους κύκλους της οικονομικής ζωής καθώς και τις αποφάσεις των πολιτικών και των επιχειρήσεων. ...Σήμερα, το ζήτημα της φτώχειας βρίσκεται παντού στο προσκήνιο. Η εμφάνιση της εξαθλίωσης αλλά και της βίας στα αστικά κέντρα, ... αποτελούν τα θλιβερά συμπτώματα μιας μείζονος κρίσης των αναπτυσσόμενων κοινωνιών, οι οποίες αδυνατούν να προσφέρουν απάντηση στα πιο επείγοντα προβλήματα της εποχής μας.

Σήμερα πρέπει να παραδεχθούμε ότι το ζήτημα της φτώχειας αποτελεί ένα διεθνές φαινόμενο. Καμιά χώρα δεν ξεφεύγει εντελώς από αυτήν. Η φτώχεια κατοικεί στην καρδιά των δυτικών κοινωνιών. Όλες οι χώρες της Ευρώπης και της Βόρειας Αμερικής γνωρίζουν, σε διαφορετικό βαθμό, αυτά τα φαινόμενα διάρρηξης του κοινωνικού ιστού. Στη Γαλλία, στη Μεγάλη Βρετανία, στη Γερμανία, η εξαθλίωση εκτίθεται δημόσια» (σελ. 16)¹³.

Ο Γάλλος δημοσιογράφος και συγγραφέας Denis Clerk γράφει: «Στις μέρες μας δεν γεννιέται κανείς φτωχός γίνεται. Αυτή είναι η καινοτομία... Η κοινωνία μας παράγει φτώχεια με τον ίδιο τρόπο όπως παράγει εμπορεύματα και πλούτο» (1995, σελ. 14), και συνεχίζει: «Η φτώχεια δεν είναι ένδειξη μιας κοινωνίας που αδυνατεί να παράγει πλούτο, αλλά το προϊόν μιας κοινωνίας, η οποία θέλει να μεγιστοποιήσει τον πλούτο που μπορεί να παράγει ο καθένας και η οποία απορρίπτει τους άλλους. Με την έννοια αυτή, παραγωγή εμπορευμάτων και παραγωγή φτώχειας συμβαδίζουν. Η υποκείμενη δυναμική είναι η ίδια και στις δύο περιπτώσεις» (1995, σελ. 16). Και ο Ντενί Ντιντερό έγραφε στην Εγκυκλοπαίδεια: «Υπάρχουν ελάχιστες ψυχές, τόσο δυνατές, που να μην μπορεί η δυστυχία να χτυπήσει (...). Η φτώχεια είναι η μητέρα των μεγάλων εγκλημάτων. Οι κυρίαρχοι είναι αυτοί που δημιουργούν την αθλιότητα και αυτοί θα λογοδοτήσουν σ' αυτόν τον κόσμο και στον άλλο για εγκλήματα που η δυστυχία διέπραξε» (Gresh 1995, σελ. 32).

Ο Cristian De Brie αναφερόμενος στην «εξαθλίωση του περιθωρίου» γράφει «Η εξαθλίωση –υλική, ψυχολογική, κοινωνική– είναι η απομόνωση, ο εξοστρακισμός, ο εγκλεισμός σε μία κατάσταση και σ' έναν τόπο ατόμων σηματοδεδειμένων, στιγματισμένων από την κατάστασή τους» (1995, σελ. 20).

Η εξαθλίωση γεννιέται πρώτα-πρώτα στα πολεοδομικά συγκροτήματα των απομακρυσμένων από το κέντρο των πόλεων υποβαθμισμένων περιοχών και ως επί των πλείστον με δύσκολη πρόσβαση. Σ' αυτά τα «τριτοκοσμικά γκέτο» συγκεντρώνονται σε μεγάλα ποσοστά μετανάστες, πολυμελείς οικογένειες, άνεργοι, ανειδίκευτοι νέοι, θύτες και θύματα ταυτόχρονα, που δεν έχουν άλλες επιλογές επιβίωσης από το να απασχολούνται στην παραοικονομία και μάλιστα στον πιο δραστήριο τομέα της δηλαδή το εμπόριο ναρκωτικών.

«Το να ζεις χωρίς να σκέφτεσαι το μέλλον, στον αστερισμό της αβεβαιότητας, της αστάθειας, των συνεχών αλλαγών εργασίας, κατοικίας, σχολείου και των οικογενειακών αλλαγών, χωρίς μεγαλύτερη δυνατότητα ν' αλλάξεις το παρόν κι ακόμα χειρότερα το μέλλον, σε ασταθή ισορροπία, στο έλεος μιας απόλυσης, μιας εξέως, ενός ατυχήματος, μιας ρήξης μετά από τα οποία όλα θα καταρρεύσουν, αυτό λέγεται συνθήκες εξαθλίωσης» (στο ίδιο).

Μέσα σ' ένα τέτοιο «τοπίο φτώχειας και εξαθλίωσης» όπως αναφέρεται παραπάνω, οι μετανάστες αποτελούν τους ιδανικούς και σύγχρονους αποδιοπομπαίους τράγους «παραδομένοι στη δημόσια κατακραυγή, κατηγορούμενοι ως υπεύθυνοι για τη διάχυτη ανασφάλεια, την ανεργία και όλα τα δεινά της πόλης» (Gresh 1995, σελ. 30). Το Υπουργικό Συμβούλιο της κυβέρνησης της Γαλλίας στις 14 Απριλίου 1993 διαπίστωνε: «Η διακίνηση ναρκωτικών, η λαθραία μετανάστευση και η αστική βία, φαινόμενα που συνδέονται όλο και περισσότερο μεταξύ τους, είναι οι κυριότεροι συντελεστές της αστικής ανασφάλειας» (στο ίδιο). Ο επιθετικός προσδιορισμός «λαθραία» παραπέμπει αφενός μεν στους «Νόμους που δημιουργούν παρανόμους» (Cristian De Brie 1995, σελ. 33) και σε «νομοθετικές ρυθμίσεις και συμβάσεις, όπως αυτή του Σένγκεν (που) επικυρώνουν διακρίσεις που σε μεγάλο βαθμό έχουν ήδη επιβληθεί» (Alaux 1995, σελ. 38). Και ο Γάλλος πρωθυπουργός Εντουάρ Μπαλαντύρ εξηγούσε πιο καθαρά στο γαλλικό λαό στις 18 Απριλίου 1993 από την τηλεοπτική εκπομπή «7» επί «7», στο κανάλι T.F1: «Επαναλαμβάνω ότι στη χώρα μας έχουμε ένα σοβαρό πρόβλημα. Γνωρίζω ότι υπήρξαν αντιδράσεις όσον αφορά τη σύνδεση μετανάστευσης και εγκλήματος και είναι εύκολο να πει κάποιος ότι αυτά τα δύο δε συνδέονται. Θα σας αναφέρω μόνο έναν αριθμό. Τα ναρκωτικά αποτελούν μάστιγα για τη χώρα μας, που συνεχώς επιδεινώνεται. Ε! λοιπόν, τα μισά από τα εγκλήματα που είχαν σχέση με ναρκωτικά έχουν διαπραχθεί από ξένους» (στο ίδιο).

Οι εθνικές-μεταναστευτικές ομάδες χρησιμοποιούνται όλο και

πιο συχνά ως «άλλοθι» για τα υπάρχοντα κοινωνικο-οικονομικά και πολιτιστικά προβλήματα¹⁴ και θεωρούνται ως ο «κίνδυνος» ή «η απειλή»¹⁵ για την διατήρηση της κοινωνικής συνοχής και ισορροπίας, ιδιαίτερα εκείνες οι ομάδες που ο πληθυσμός τους είναι μεγάλος ή διαφέρουν περισσότερο πολιτιστικά (π.χ. θρησκεία, γλώσσα) από την κυρίαρχη ομάδα και δεν προέρχονται από χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης (βλ. επίσης και Γκότοβος 1996).

Στα άτομα και τις ομάδες αυτές προσάπτονται αρνητικές ιδιότητες και χαρακτηριστικά (στερεότυπα) ενισχύοντας έτσι τις προϋπάρχουσες λανθάνουσες ή έκδηλες προκαταλήψεις, τις κοινωνικές διακρίσεις και τον ατομικό ή θεσμικό καθημερινό ρατσισμό (βλ. επίσης και Αζίζι - Καλατζή κ.ά. 1996), που βρίσκει την απήχυσή του όχι μόνο στις ρατσιστικές παρενοχλήσεις που γίνονται αισθητές κυρίως στο χώρο εργασίας, στο χώρο κατοικίας και στις σχέσεις με την αστυνομία αλλά και στις «δολοφονικές φράσεις στους τοίχους του μίσους» (Videlier 1995, σελ. 77), στα προγράμματα και τις αφίσες της Άκρας Δεξιάς όπως του Εθνικού Μετώπου της Γαλλίας αλλά και στις πράξεις βίας κατά των ξένων όπως αυτές τις γνωρίζουμε από την Γερμανία (βλ. Hamm 1995, σελ. 82 επ., Paetzold 1995, σελ. 51 επ.). Ο καθηγητής πολιτικών επιστημών στο Πανεπιστήμιο Paris - VIII Sami Naier αναφερόμενος στον εθνικισμό και στο θρησκευτικό φονταμενταλισμό διαπιστώνει ότι: «Πίσω από την εμφάνιση των ξενοφοβικών και των ολοκληρωτικών φονταμενταλισμών υπάρχει κάτι περισσότερο από μια απλή πολιτική συγκυρία. Υπάρχει παντού αυτός ο κοινωνικός σπαραγμός, ορατός με γυμνό μάτι, που προκαλεί η νέα τάξη πραγμάτων. Η απάντηση που δίνουν ο εθνικισμός και ο φονταμενταλισμός είναι βάρβαρη και ολοκληρωτική. Πρέπει να καταπολεμηθεί με τη μεγαλύτερη σταθερότητα. Αλλά αυτή η μάχη δε θα έχει πιθανότητες να κερδηθεί, παρά μόνο αν δοθεί στο όνομα των αξιών της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης – δηλαδή επίσης μέσα από μια ριζική κριτική των εξίσου βάρβαρων χαρακτηριστικών μιας παγκόσμιας τάξης πραγμάτων που αφιερώνεται μόνο στη λατρεία των ποσοστών κέρδους και που καταστρέφει ολόκληρες κοινωνίες» (Naier 1996, σελ. 67).

«Οι μετανάστες δεν είναι το πρόβλημα έχουν προβλήματα» ήταν το κεντρικό σύνθημα του πρώτου αντιρατσιστικού Φεστιβάλ που διοργανώθηκε στην Αθήνα τον περασμένο Ιούλιο (Αντί, 1997, σελ. 22)¹⁶.

Ο Ουμπέρτο Έκο σε ένα πρόσφατο διεθνές συνέδριο που έγινε στη Σορβόνη σχετικά για το «μέλλον της μισαλλοδοξίας», στην

παρέμβασή του διαπιστώνει ότι «η πιο τρομερή από όλες τις μισαλλαδοξίες είναι εκείνη των φτωχών που είναι τα θύματα της διαφοράς. Δεν υπάρχει ρατσισμός των πλουσίων, οι πλούσιοι περιορίζονται να παράγουν τις θεωρίες του ρατσισμού. Οι φτωχοί αντίθετα παράγουν πρακτικό ρατσισμό και επομένως πολύ πιο ισχυρό ρατσισμό» (Έκο 1997, σελ. 55).

Ακριβώς αυτό το φαινόμενο της μισαλλαδοξίας και του ρατσισμού εκφράζεται ανάγλυφα σε μια παροιμία των Βεδουϊνών: «Είμαι εναντίον του αδελφού μου και μαζί με τον αδελφό μου, είμαστε εναντίον του ξαδέρφου μας, εγώ, ο αδελφός και ο ξαδελφός μου είμαστε εναντίον του γείτονα και όλοι μαζί είμαστε εναντίον του ξένου» (Woolf 1995, σελ. 13).

Σημειώσεις

1. Σχετικά με τη θεωρητική συζήτηση βλ. ενδεικτικά: Beiner 1995, Metha 1990. Σχετικά με το πρόβλημα που σχετίζεται με τον αποκλεισμό και το φύλο βλ. Minow. Στη Γαλλία ο αποκλεισμός συσχετίζεται κυρίως με τα (μεταναστευτικά) προάστια των πόλεων: βλ. π.χ. Loh 1994, σελ. 94 επ. Γενικά για το πρόβλημα βλ. επίσης Bourdieu 1993.

2. Τον όρο Inklusion, από το λατιν. inclusio, τον αποδίδω στα ελληνικά με «συμμετοχή» αντί για «συμπερίληψη», «σύγκλειση», «συγκλεισμό» ή «συνένωση» (πρβλ. και Λεξικά: Β. Δημητρίου Δημητράκου 1970, σελ. 1266 και 1275, Θεολ. Βοστταντζόγλου 1990, σελ. 87 και 98-99), γιατί τους θεωρώ περισσότερο αδόκιμους στη χρησιμοποίησή τους.

3. Ενδεικτικά αναφέρω: Γαλάνης - Καραφύλλης 1993 όπου γίνεται μια πρώτη προσπάθεια γενικής συζήτησης και οριοθέτησης του προβλήματος του κοινωνικού αποκλεισμού. Καραφύλλης 1994, όπου γίνεται αναφορά στους κοινωνικούς αποκλεισμούς που προέρχονται από την παρεχόμενη εκπαίδευση. Για το ίδιο θέμα βλ. επίσης: Κογκίδου, Τρέσσου-Μυλωνά, Τσιάκαλος 1993. Την πλέον ολοκληρωμένη σε θεματολογία εργασία για τον κοινωνικό αποκλεισμό –όχι όμως και σε επίπεδο θεωρητικής επιστημονικής ανάλυσης– αποτελεί το δίτομο συλλογικό έργο που εκδόθηκε από το Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών το 1996 με τίτλο: *Διαστάσεις του Κοινωνικού Αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα, και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο* (επιστημον. υπεύθυνος: καθ. Ηλίας Κατσούλης). Η εργασία αυτή χωρίζεται σε τέσσερις θεματικές ενότητες: 1) Τα χαρακτηριστικά του κοινωνικού αποκλεισμού, 2) Όψεις του κοινωνικού αποκλεισμού, 3) Κοινωνικός αποκλεισμός και ειδικές κατηγορίες πληθυσμού και 4) Ειδικά θέματα. Μεταξύ άλλων θεμάτων συμπεριλαμβάνονται και θέματα που

σχετίζονται με την μετανάστευση όπως: Ξένο εργατικό δυναμικό (Μαράτου-Αλιπράντη σελ. 275 επ.), πολιτικοί πρόσφυγες (Κοτσαμάνης, Πετρονώτη, Τζωρτζοπούλου, σελ. 307 επ.), Πόντιοι Παλινοστούντες (Τσακίρης, σελ. 475 επ.), Τσιγγάνοι (Μουχελή, σελ. 491 επ.), Ξενοφοβία και ρατσισμός (Δώδος κ.ά., τόμ. Β', σελ. 321 επ.)

4. Η εργασία αυτή του Niklas Luhmann αποτελεί ανακοίνωση του συγγραφέα στο συνέδριο που διοργανώθηκε στο Αμβούργο από 5-7 Μαΐου 1994 από τον κλάδο «Κοινωνιολογικές θεωρίες» της Γερμανικής Κοινωνιολογικής Εταιρίας και του Ινστιτούτου του Αμβούργου για Κοινωνική Έρευνα. Η μελέτη δημοσιεύθηκε στον τόμο που περιέχει τις ανακοινώσεις του συνεδρίου καθώς επίσης και τα γραπτά σχόλια στις ανακοινώσεις [βλ., Max Miller και Hans - Georg Soeffner (επιμ.), 1996] αλλά και ο ίδιος ο συγγραφέας τη συμπεριέλαβε στο βιβλίο του που εκδόθηκε ένα χρόνο πριν (Luhmann 1995), στο οποίο αναφέρονται και οι σχετικές παραπομπές.

5. Η Ουαλλία όπως και η Σκωτία αποτελούσε μια από τις αρχαίες περιοχές υποχώρησης των Κελτών στα βρετανικά νησιά. Δεν υπήρξε ποτέ αυτόνομη. Ήδη τον 13ο αιώνα κυριαρχείται από στρατιωτική επέμβαση. Το 1536 η Ουαλλία συνενώνεται με την Αγγλία. Σήμερα αποτελεί μια από τις πλέον υποβαθμισμένες περιοχές της Αγγλίας. Περισσότερα σχετικά βλ. Blaschke 1985, σελ. 133 επ.

6. Αποτελεί μία αρκετά τροποποιημένη και αναμορφωμένη μορφή της ανακοίνωσής του στο ουγγαρο-γερμανικό Συμπόσιο με θέμα *Κοινωνική Αναμόρφωση και Εγκληματικότητα (Sozialer Umbruch und Kriminalitaet)* τον Αύγουστο 1995 στη Βουδαπέστη.

7. Ίσως εδώ θα έπρεπε να μιλήσει κανείς όχι για έλλειψη ίσων ευκαιριών αλλά για έλλειψη ίσων αφετηριών.

8. Ο καθηγητής του Πανεπιστημιακού Ινστιτούτου Αναπτυξιακών Σπουδών της Γενεύης Christian Comeliau γράφει: «Το κίνημα της παγκοσμιοποίησης κυριαρχείται από την οικονομία: η κυριαρχία αυτή καθορίζει στο σύνολό του το μοντέλο της κοινωνίας. Αυτό το μοντέλο λοιπόν επιβάλλεται και ενισχύεται από την παγκοσμιοποίηση» (1996, σελ. 86). «... Εφόσον η παγκοσμιοποίηση είναι η λογική συνέχεια και επιτάχυνση της εξάπλωσης του οικονομικού μοντέλου του καπιταλισμού, δεν μπορεί παρά να επιβεβαιώνει και να ενισχύει την κυριαρχία της οικονομίας στο σύνολο της οργάνωσης της κοινωνίας» (στο ίδιο, σελ. 87). Για τον Ignacio Ramonet «το οικονομικό υπερέχει του πολιτικού» (1996, σελ. 6).

Λέγεται ότι ο ιδρυτής του ΠΑΣΟΚ Ανδρέας Παπανδρέου όταν είδε το κείμενο της συμφωνίας του Μάαστριχτ είπε: «Πολιτικοί την έφτιαξαν ή τραpezίτες;» (Αλεξίου 1997, σελ. 29): Στην τελευταία «σύνοδο κορυφής των 15» (Διακυβερνητική) στις 16 Ιουνίου 1997 στο Άμστερνταμ έγινε προσπάθεια να δοθεί περισσότερο πολιτικός χαρακτήρας στις αποφάσεις των 15, να μειωθεί η ισχύς της ευρωπαϊκής τράπεζας και να ενισχυθεί περισσότερο το «κοινωνικό πρόσωπο» της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

9. Σύμφωνα με τον Ibrahim Warde ο «οικονομισμός» παρουσιάζει τάσεις πανταχού παρουσίας και εισβάλλει στις κοινωνικές επιστήμες και το δίκαιο και αναφέρει για παραδείγματα τον Γκάρντ Μπέκερ που τιμήθηκε με το βραβείο Νόμπελ το 1992 διότι «επέκτεινε το πεδίο της οικονομικής θεωρίας σε πλευρές της ανθρώπινης συμπεριφοράς αγνοημένες μέχρι τώρα από άλλες ανθρωπιστικές επιστήμες» (1996, σελ. 19). Μήπως και στην Ελλάδα δεν καθιερώθηκε το μάθημα της «Οικονομίας» στο Λύκειο με (εν μέρει) εκτόπιση της Κοινωνιολογίας;

Και στον τομέα του δικαίου οι επεμβάσεις των οικονομικών αναλύσεων, σύμφωνα με τον Warde, είναι ουσιαστικές.

Ο πρώην καθηγητής δικαίου στο πανεπιστήμιο του Σικάγου και σήμερα ομοσπονδιακός δικαστής Ρίτσαρτ Πόνσερ, ελάχιστο γνωστός στο ευρύ κοινό, αποτελεί ωστόσο το άτομο που αναφέρεται συχνότερα στα οικονομικά περιοδικά και τις ειδικές νομικές επιθεωρήσεις. Ιδρυτής του Κινημάτος Δίκαιο και Οικονομία του οποίου τα σεμινάρια έχει παρακολουθήσει η πλειοψηφία των αμερικανών δικαστών εξηγεί: «Η λέξη δικαιοσύνη μου προκαλεί αναγούλα. Δεν έχει κανένα νόημα» (υπογραμμίσεις στο πρωτότυπο). Και στο βιβλίο του οικονομική ανάλυση του δικαίου (*Economic Analysis of the Law*, Little Brown, 1999) καλεί τους νομικούς να εφαρμόζουν τις οικονομικές αρχές σε δικαστικά θέματα για να αποφύγουν ακριβώς την «τυραννία του δικαίου» (στο ίδιο).

10. Σχετικά με το ρόλο της ανεργίας και τις επιπτώσεις της σε ατομικό-ψυχοκοινωνικό επίπεδο βλ. ενδεικτικά: Γαλάνης 1987, 1989. Ιδιαίτερα για το ρόλο της εργασίας σε άτομα με ψυχικές διαταραχές βλ. ενδεικτικά: Γαλάνης 1993.

11. Σχετικά με την πολιτική οικονομία της αγοράς εργασίας, το μέλλον της αγοράς εργασίας, τις λογικές της συλλογικής δράσης και την εργασία ως κοινωνιολογική κατηγορία-κλειδί βλ. το βιβλίο του Claus Offe 1993. Επίσης σχετικά με το μέλλον της εργασίας βλ. και το βιβλίο του Jeremy Rifkin που πρόσφατα εκδόθηκε στα ελληνικά (1996).

12. Σ' αυτό το πνεύμα κινούνται και οι προτάσεις του Διεθνούς Νομισματικού Ταμείου προς την ελληνική κυβέρνηση.

«Συγκεκριμένα, το ΔΝΤ προτείνει μεγαλύτερη ελαστικότητα στα ωράρια εργασίας, χαμηλότερο ελάχιστο ημερομίσθιο για τους νεότερους εργαζομένους, πιο αποκεντρωμένη διαδικασία διαπραγματεύσεων, καθώς και απελευθέρωση των κανονισμών για τις προσλήψεις και τις απολύσεις» και ο ΟΟΣΑ στην έκθεσή του «προτείνει μείωση συντάξεων και αύξηση ορίων ηλικίας για θεμελίωση δικαιώματος συνταξιοδότησης» (*Το Βήμα*, 25 Μαΐου 1997, σελ. Α6). Σ' αυτά τα πλαίσια εμφανίζεται και ο όρος «απασχολήσιμοι άνεργοι» και ο προτεινόμενος από την κυβέρνηση «κοινωνικός διάλογος».

13. Για να καταλήξει στο συμπέρασμα: «Η διερεύνηση των διαστάσεων που συγκροτούν τη φτώχεια, ο καθορισμός των πληθυσμών, η μελέτη των συμπεριφορών, αποτελούν τις απαραίτητες προϋποθέσεις για μια αποτελεσματική δράση. Αν δίνεται έμφαση στην κουλτούρα της φτώχει-

ας, τότε επιβάλλεται η αναγκαιότητα δράσεων για την ακύρωση της πολιτισμικής αδυναμίας. Αν το ζήτημα είναι οι αντικοινωνικές συμπεριφορές, τότε πρέπει να δοθεί προτεραιότητα στην κατασταλτική δράση και να αποφευχθεί η εύνοια προς τους ενόχους. Αν το ζήτημα είναι εκείνο του κοινωνικού και του οικονομικού αποκλεισμού, πρέπει να υπάρξει παρέμβαση, πάνω στους δύο αυτούς άξονες. Από την άποψη αυτή, οι συζητήσεις του 20ού αιώνα θυμίζουν αναμφίβολα τις αντιπαραθέσεις του 19ου αιώνα» (Merriën 1996, σελ. 29). Σχετικά με τις διαστάσεις του φαινομένου της φτώχειας στην Ελλάδα βλ. Καράγιωργας, κ.ά. (1990).

14. Σχετικά με την πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας, τη διαδικασία διεθνοποίησης και την αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης βλ. Μάρκου (1996).

15. Σχετικά με το πρόβλημα των ξένων και ιδιαίτερα των Αλβανών στην Ελλάδα βλ. ενδεικτικά τις εμπειρικές έρευνες: Γαλάνης (1993), (1994), (1995), (1996).

16. Σύμφωνα με μια δημοσκόπηση της εταιρίας «Ινστιτούτο V - P.R.C.» που πραγματοποιήθηκε στο χρονικό διάστημα 26 έως 28 Μαρτίου 1997 σχετικά με τους πρόσφυγες από τη γειτονική Αλβανία «όχι» στο ενδεχόμενο υποδοχής Αλβανών προσφύγων από την Ελλάδα λέει το 67% των ερωτηθέντων και «ναι» μόλις το 27%. Ενθαρρυντικό πάντως είναι ότι το 58,9%, ισχυρίζεται ότι οι αλβανοί εργαζόμενοι στην Ελλάδα πρέπει να έχουν τα ίδια δικαιώματα με τους Έλληνες (Παππάς 1997, σελ. 8). Και ο δημοσιογράφος Βασίλης Μουλόπουλος σε ένα άρθρο του στο *Βήμα*, στις 30 Μαρτίου 1997, με τίτλο: «Είναι Αλβανοί; Σκοτώστε τους!» αναφερόμενος στη στάση της ελληνικής κοινωνίας γράφει: «Το δράμα του αλβανικού λαού δείχνει την υποκρισία της ελληνικής κοινωνίας που αρέσκεται να αυτοχαρακτηρίζεται ανοιχτή, ανεκτική, προοδευτική όσο το πρόβλημα αφορά τους άλλους, είναι μακρινό. Που καταδικάζει μετά βδελυγμίας τον Λεπέν αλλά είναι έτοιμη να ασπασθεί τον λεπενισμό» (σελ. 15).

Βιβλιογραφία

- Αζίζι-Καλατζή Α., Ζώνιου-Σιδέρη Α., Βλάχου Α., *Προκαταλήψεις και στερεότυπα. Δημιουργία και αντιμετώπιση*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1996.
- Αλεξίου Λ., «Ο ποταμός Μάαστριχτ», *Τα Νέα*, 11 Ιουνίου 1997, σελ. 29.
- Alaux J.-P., «Ευρώπη: Πάνω απ' όλα η ασφάλεια», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 38-40 (ελληνική έκδοση).

- Αντί (δεκαπενθήμερη πολιτική και πολιτιστική επιθεώρηση), «Φάκελος: Οι ξένοι στην Ελλάδα», τεύχος 625, 3 Ιανουαρίου 1997, σελ. 11-29.
- Le Monde Diplomatique* (ελληνική έκδοση του *Maniere de voir*), «Η μάστιγα του κοινωνικού αποκλεισμού», τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995.
- Βεργόπουλος Κ., «Παγκοσμιοποίηση: Η νέα ορθοφροσύνη», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 13 Απριλίου 1997, σελ. 102.
- Beiner R., «Why Citizenship constitutes a theoretical Problem in the last Decade of the Twentieth Century», in: *Theorizing Citizenship*, hrsg. v. Beiner R., Albany, 1995, σελ. 1-28.
- Blaschke J., *Volk, Nation, Interner Kolonialismus, Ethnizitaet. Konzepte zur politischen Soziologie regionalistischer Bewegungen in Westeuropa*, Express Edition, Berlin, 1985.
- Βοσταντζόγλου Θεολ., *Αντιλεξικόν ή ονομαστικόν της νεοελληνικής γλώσσης*, Αθήναι, 1990.
- Bourdieu P., *La Misere du Monde*, Le Seuil, Paris, 1993.
- Γαλάνης Γ.Ν. - Καραφύλλης Γρ., «Ο κοινωνικός αποκλεισμός. Γενικό διάγραμμα του προβλήματος και επιγραμματικές αναιρετικές προτάσεις», *Χρονικά - Chroniques* του εργαστηρίου εγκληματολογικών επιστημών Τμήματος Νομικής, Πανεπιστημίου Θράκης, τεύχος 6, Απρίλιος 1993, σελ. 31-44.
- Γαλάνης Γ.Ν., «Ο ρόλος της Κοινότητας στην Ψυχική Υγεία», στο: Γιάννης Παπαδάτος (εισαγωγή-επιμέλεια), *Ψυχική Υγεία και Τοπική Αυτοδιοίκηση*, εκδόσεις Ειρήνη, Αθήνα, 1987, σελ. 363-376.
- Γαλάνης Γ.Ν., «Ανεργία και Εγκληματικότητα», *Παιδαγωγική Ψυχολογική Εγκυκλοπαίδεια - Λεξικό*, τόμ. 1, σελ. 458-461 και Κοινωνική Εργασία, τεύχος 13, 1989, σελ. 49-54.
- Γαλάνης Γ.Ν., «Στάσεις και αντιλήψεις εργοδοτών της επαρχίας σχετικά με την ψυχική ασθένεια και την πρόσληψη σε θέσεις εργασίας ατόμων με ψυχικές διαταραχές (εμπειρική έρευνα)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, no 5, 1993, σελ. 67-125 και Ανάτυπο.
- Γαλάνης Γ.Ν., «Η γνώμη των κατοίκων των Ιωαννίνων για τους Αλβανούς και Βορειοηπειρώτες στην Ελλάδα (εμπειρική έρευνα)», *Επιστημονική Επετηρίδα του Π.Τ.Δ.Ε. του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, no 6, 1993, σελ. 43-104 και Ανάτυπο.
- Galanis G.N., «Migration, Kontakt und Stereotypenbildung. Eine explorative Untersuchung in Westgriechenland», *Zeitschrift fuer Politische Psychologie*, H. 3, 1994, σελ. 266-276.

- Galanis G.N., «Migration, Stereotypisierung und Ethnozentrismus: Fortsetzung der Untersuchungsreihe in Westgriechenland», *Zeitschrift fuer Politische Psychologie*, Jg. 3, H. 4, 1995, σελ. 401-404.
- Galanis G.N., «Migration, Ethnozentrismus und Stereotypisierung Ergebnisse einer Untersuchung in Westgriechenland», *Chroniques - Chronicles* Εργαστηρίου Εγκληματολογικών Επιστημών, Τμήματος Νομικής Πανεπιστημίου Θράκης, τεύχος 9, Σεπτέμβριος 1996, σελ. 145-158.
- Το Βήμα, Οι προτάσεις ΟΟΣΑ και ΔΝΤ, 25 Μαΐου 1997, σελ. Α6.
- Γκότοβος Α.Ε., *Ρατσισμός. Κοινωνικές, ψυχολογικές και παιδαγωγικές όψεις μιας ιδεολογίας και μιας πρακτικής*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1996.
- Clerc D., «Βιομηχανία παραγκωνισμένων», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 14-16 (ελληνική έκδοση).
- Comelïau Ch., «Οικονομία και κοινωνικό μοντέλο», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 10, Δεκέμβριος 1996, σελ. 86-88 (ελληνική έκδοση).
- De Brie Ch., «Η εξαθλίωση του περιθωρίου», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 20-21 (ελληνική έκδοση).
- Δημητράκου Δ.Β., *Νέον λεξικόν ορθογραφικόν καί ερμηνευτικόν όλης της ελληνικής γλώσσης. Εκσυγχρονισμένον «1970». Έκδοσις Γ' εκσυγχρονισμένη. Αναθεώρησις, συμπλήρωσις καί διόρθωσις υπό Θησέως Τζαννετάτου*, Εκδοτικός οίκος Χρ. Γιοβάνης, Αθήνα.
- Δώδος Δ., Καφετζής Π., Μιχαλοπούλου Α., Νικολακόπουλος Η., «Ξενοφοβία και ρατσισμός στην Ελλάδα 1988-1992 (Μια συγκριτική προσέγγιση και ορισμένες υποθέσεις με βάση τα δεδομένα του Ευρωβαρομέτρου)», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Β', Αθήνα, 1996, σελ. 321-343.
- Έκο Ο., «Το σοκ της διαφοράς», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 11 Μαΐου 1997, σελ. 55.
- Επιτροπή των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων, *Πράσινο Βιβλίο για την ευρωπαϊκή κοινωνική πολιτική, Επιλογές για την Ένωση*, Λουξεμβούργο, 1994.
- Funk A., «Ausgeschlossene und Buerger: Das ampivalente Verhaeltnis von Rechtsgleichheit und sozialem Ausschluss», in: *Kriminologisches Journal*, H. 4, 27 Jg. 1995, σελ. 243-256.
- Gresh A., «Μετανάστες, οι σύγχρονοι αποδιοπομπαίοι τράγοι», *Le*

- Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 30-33 (ελληνική έκδοση).
- Hamm R., «Η Γερμανία η βία και η θλίψη», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 82-84 (ελληνική έκδοση).
- Heitmeyer W., *Gewalt: Schattenseiten der Individualisierung bei Jugendlichen unterschiedlicher Milieus*, Weinheim, 1995.
- Heitmeyer W. - J. Mueller, *Fremdenfeindliche Gewalt junger Menschen: biographische Hintergruende soziale Situationskontexte und die Bedeutung strafrechtlicher Sanktion*, hrsg. v. Bundesministerium der Justiz, Godesberg, 1995.
- Heitmeyer W., - J. Jacobi (Hrsg), *Politische Sozialisation und Individualisierung. Perspektiven und Chancen politischer Bildung*, Juventa, Weinheim und Muenchen, 1991.
- Καβουνίδη Τζ., «Κοινωνικός αποκλεισμός: Έννοια, κοινοτικές πρωτοβουλίες ελληνική εμπειρία και διλήμματα πολιτικής», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α΄, Αθήνα, 1996, σελ. 47-79.
- Καράγιωργας Σ. κ.ά., *Οι διαστάσεις της φτώχειας στην Ελλάδα*, ΕΚΚΕ, Αθήνα, 1990.
- Καραμήτσος Φ., «Κοινωνικός αποκλεισμός», *Αντί*, τεύχος 625, 3 Ιανουαρίου 1997, σελ. 22.
- Καραφύλλης Γρ., «Παιδεία και κοινωνικοί αποκλεισμοί», *Το Βήμα των Κοινωνικών Επιστημών*, τόμ. Α΄, τεύχος 15, σελ. 125-140.
- Κατσούλης Ηλ. (επιστημονικός υπεύθυνος), *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα. Κύρια θέματα και προσδιορισμός προτεραιοτήτων πολιτικής. Έκθεση για το Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Ταμείο*, τόμ. Α΄ και Β΄, Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών, Αθήνα, 1996.
- Κατσούλης Ηλ., «Πρόλογος», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1996, σελ. 13-15.
- Κοτζαμάνης Β., Πετρονώτη Μ., Τζωρτζοπούλου Μ., «Πολιτικοί πρόσφυγες: εξελίξεις και θέματα πολιτικής», στο Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α΄, Αθήνα, 1996, σελ. 307-329.
- Κογκίδου Δ., Τρέσσου-Μυλωνά Ε., Τσιάκαλος Γ., *Κοινωνικός αποκλεισμός και εκπαίδευση: Η περίπτωση των γλωσσικών μειονοτήτων στη Δυτική Θεσσαλονίκη*, Αριστοτέλιο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 1993.
- Loh D., «Rassismus als Institution: Das Beispiel Frankreich», in: *Das Gewalt - Dilemma*, hrsg. v. W Heitmeyer, Frankfurt a. M., 1994, σελ. 91-114.

- Luhmann N., «Jenseits von Barbarei», in: N. Luhmann, *Gesellschaftsstruktur und Semantik. Studien zur Wissenssoziologie der modernen Gesellschaft*, Band 4, Suhrkamp Frankfurt am Main, 1995, σελ. 138-150.
- Luhmann N., «Jenseits von Barbarei», in: *Modernität und Barbarei. Soziologische Zeitdiagnose am Ende des 20. Jahrhunderts*, hrsg. v. M. Miller und H.-G. Soeffner, Suhrkamp, Frankfurt am Main, 1996, σελ. 219-230.
- Μαράτου-Αλιπράντη Α., «Ξένο εργατικό δυναμικό: τάσεις και το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα, 1996, σελ. 275-306.
- Μάρκου Γ.Π., *Η πολυπολιτισμικότητα της ελληνικής κοινωνίας, η διαδικασία διεθνοποίησης και η αναγκαιότητα της διαπολιτισμικής εκπαίδευσης*, Υπουργείο Εθνικής Παιδείας και Θρησκευμάτων, Γενική Γραμματεία Λαϊκής Επιμόρφωσης, Αθήνα, 1996.
- Merrien F.-X. (επιμ.), *Αντιμέτωποι με τη φτώχεια. Η δύση και οι φτωχοί χθες και σήμερα*, μετάφραση: Μαρία Κορασίδου, Κατάρτι, Αθήνα, 1996 (τίτλος πρωτοτύπου: *Face a la pauvreté*, 1994).
- Metha U.S., «Liberal Strategies of Excusion», in: *Politics and Society*, 18, 1990, σελ. 427-454.
- Michel A.-M., «Η κλιμάκωση της φτώχειας στην Ευρώπη», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 10-13 (ελληνική έκδοση).
- Minow M., *Making all the Difference? Inclusion, Exclusion and American Law*, Haca and London, 1990.
- Μουλόπουλος Β., «Είναι Αλβανοί; Σκοτώστε τους!», *Το Βήμα*, 30 Μαρτίου 1997, σελ. Α15.
- Μουχελή Α., «Τσιγγάνοι και κοινωνικός αποκλεισμός», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα, 1996, σελ. 491-523
- Naier S., «Εθνικισμός και θρησκευτικός φονταμενταλισμός», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 10, Δεκέμβριος 1996, σελ. 64-67 (ελληνική έκδοση).
- Offe C., *Κοινωνία της εργασίας* (εισαγωγή-επιμέλεια: Γιάννης Τουτζιάρακης), εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 1993.
- Παππάς Τ., «Βοήθεια ναι, πρόσφυγες όχι», *Κυριακάτικη Ελευθεροτυπία*, 6 Απριλίου 1997, σελ. 8.
- Raetzold B., «Ρατσιστικές διακρίσεις στη Γερμανία», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 51-54 (ελληνική έκδοση).

- Ramonet I., «Νέα ιδεολογικά δόγματα με οικουμενικές αξιώσεις», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 8, Απρίλιος 1996, σελ. 6-7 (ελληνική έκδοση).
- Rifkin J., *Το τέλος της εργασίας και το μέλλον της*, μετάφραση: Γιούρι Κοβαλένκο, πρόλογος: Νίκος Κοτζιάς, εκδόσεις Νέα Σύνορα - Α.Α. Λιβάνη, Αθήνα, 1996 (τίτλος πρωτοτύπου: *The End of Work: The Decline of the Post-market Era*).
- Sack F., «Umbruch und Kriminalitaet - Umbruch als Kriminalitaet», 1995 (υπό δημοσίευση στο: K. Sessar - F. Irk).
- Sack F., «Notizen zum Primat der Oekonomie und "soziale Exklusion"», Ανακοίνωση στη διημερίδα: *Κρίση της πολιτικής ή κρίση των πολιτικών κομμάτων; Το πρόβλημα της πολιτικής συμμετοχής σήμερα*, Ιωάννινα, 18 και 19 Μαρτίου 1997.
- Σωνίδου Μ., «Αφιλόξενη για τους μετανάστες η Ευρώπη», *Καθημερινή*, 20 Απριλίου 1997, σελ. 8.
- Τσακίρης Κ., «Πόντιοι παλινοστούντες από την πρώην Σοβιετική Ένωση», στο: Η. Κατσούλης, *Διαστάσεις του κοινωνικού αποκλεισμού στην Ελλάδα*, τόμ. Α', Αθήνα, 1996, σελ. 475-489.
- Videlier Ph., «Δολοφονικές φράσεις στους τοίχους του μίσους», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 6, Φεβρουάριος 1995, σελ. 77-78 (ελληνική έκδοση).
- Warde I., «Κομισάριοι της ιδεολογίας του οικονομικά ορθού», *Le Monde Diplomatique*, τεύχος 10, Δεκέμβριος 1996, σελ. 18-19 (ελληνική έκδοση).
- Woolf S., *Ο εθνικισμός στην Ευρώπη*, πρόλογος: Αντώνης Λιάκος, μετάφραση: Έφη Γαζή, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα, 1995.

